

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

АНТРОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ҚЫЗМЕТІ

Әбішева Г.К.

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушы-сарапшысы, Торайғыров университетінің докторанты

Қазіргі уақытта поэтикалық ономастика филологияда біртіндеп берік ұстанымға ие болып келеді. Көркем шығармадағы жалқы есімдер - *поэтонимдер* - зерттеушілер үшін ерекше маңызды және олардың қызығушылығын тудырады. Ресей ономастикасында поэтонимдерді терең, жүйелі түрде зерттеген ғалымдар Ю. А. Карпенко, Э. Б. Магазаник, В. А. Никонов, В. Н. Михайлов, В. А. Кухаренко, М. В. Карпенко, Г. А. Силаева, О. Г. Ревзина, О. И. Фоякова, В. П. Григорьев және т.б. Қазақ ономастикасында поэтонимдер бойынша жеке мәселелерді қарастырған Ә. Қайдар, І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов, Е. Жұбанов, К. Жаппар, С. Еспаева.

Поэтикалық ономастика ұзақ уақыт бойы зерттеушілерді көркем мәтіндерге атау немесе түсініктеме беру кезінде, көркем шығармалардағы жалқы есімдер сөздігін құрастыру кезінде талап етілетін құрамдас ғылым ретінде қызықтырды [2, 83-89 бб.].

Уақыт өте келе көркем әдебиеттегі жалқы есімдерді зерттеу мәселелері өзекті, яғни қолданбалы міндеттер кезінде күрделі және күрделі зерттеу саласы болды. Академик В. В. Виноградов көркем ономастиканы көркем әдебиет стилистикасымен байланыстырады, өйткені есімдер, лақап аттар, тектер көркем бейненің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Осыған байланысты ол: «Көркем әдебиеттегі атауларды, тектерді, лақап аттарды іріктеу, олардың әр түрлі жанрлар мен стильдердегі құрылымдық ерекшеліктері, олардың үлгілері, сипаттамалық функциялары туралы мәселе аз-маз мысалмен дәйектелуі мүмкін емес. Бұл көркем әдебиет стилистикасының өте үлкен және күрделі мәселесі» [3], - деген болатын.

Поэтикалық ономастика ғылыми салаға лексикология, семиотика, стилистика, поэтика сияқты басқа ғылыми пәндермен өзара байланысты жеке сала ретінде кірді.

Поэтикалық ономастика жеке ғылым саласы ретінде көркем мәтіндегі жалқы есімдердің өзіндік ерекшеліктерінің қажетті жүйесін қамтиды. Көркем әдебиетте жалқы есімдерді талдау кезеңінде «жалқы есім» және «ат» (кісінің аты) терминдері қолданылды. Көркем мәтінге сәйкес терминдер: басты

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

кейіпкерлердің аттары, неғұрлым пассив жалқы есімдер және топонимикалық объектілердің аттары деп нақтыланды.

В. А. Никоновтың кейіпкер есімі туралы анықтамасы осы терминнің маңыздылығын тағы да атап көрсетеді: «Кейіпкердің есімі – көркемдік бейнені жасайтын құралдардың бірі, ол кейіпкердің әлеуметтік тиесілігін сипаттай алады, ұлттық және жергілікті бояуларды бере алады, ал егер іс-әрекет өткенде болса, тарихи шындықты қалпына келтіре алады (немесе егер аты шындыққа қарамастан таңдалса, оны бұзады)» [4, 234 б.]. Бұл анықтаманы талдау кезінде көркем ескерткіштердегі жалқы есімдер қоғам мен қоғамдық жағдайлармен тығыз байланысты болатындығы назар аудартады, яғни осы жағдайлардың негізінде көркем шығарманың ерекшелігі анықталады.

Поэтикалық ономастиканың мақсаты көркем мәтінде поэтонимдердің, әдеби жалқы есімдердің қолданыс ерекшелігі мен заңдылықтарын, оларды жасау және шығарма жанрына қарай тандау принциптерін, мәтінді лингвистикалық интерпретация жасауда поэтонимдердің мүмкіндіктерін, поэтонимдердің қызметін (мәтін жасаушы, ерекшелігін көрсетуші, стилистикалық, идеологиялық, экспрессивтік т.б.) анықтау [5, 4 б.].

Біршама уақыт көркем мәтіндегі жалқы есімдерді анықтау үшін үстем термин ретінде әдеби антропоним термині қолданылды. Ономатолог ғалым М.В.Карпенко М. В. бұл термин тек автор ойлап тапқан (ойдан шығарылған) аттар екенін атап көрсетті. «Әдеби емес антропонимияда тек қана тарихи және шынайы кейіпкерлер аттары болады», - деді [6, 24 б.].

Демек, әдеби антропонимияға көркем бейнелер ретінде пайдаланылған барлық жалқы есімдер жатады.

Көркем ономастиканың тағы бір бөлімі – топонимиканы қарау барысында топонимикалық объектілердің атауын теңестіретін атау термині қолданылды. Көркем топонимиканың бөлімдеріне қойылатын лингвистикалық талаптарға сәйкес тағы да басқа: көркем ойконимия, гидронимия, оронимия, космонимия, зоонимия, этнонимия және т.б. терминдер бөлініп шығады.

Көркем шығармадағы жалқы есімдердің барлық түрлерін қарастыру барысында «поэтоним» деген әмбебап терминді анықтау қажеттілігі туындайды.

А. В. Суперанская өзінің ғылыми зерттеулерінде мифтік немесе экзотикалық аттардың ерекше мағыналық сипаттарын алатын жалқы есімдерді поэтонимдер деп атап көрсетеді [7, 30 б.].

Терминнің кең тұрғыдағы мазмұны «Орыс ономастикалық терминология сөздігінде» берілген: «Поэтическое имя (поэтоним) – имя в художественной

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

литературе, имеющее в языке произведения, кроме номинативной, характеризующую, стилистическую и идеологическую функции. Это правило, относится к категории вымышленных имён, но часто писателем используются реально существующие имена или комбинация тех и других» [8, 108 б.].

Көркем мәнмәтінде жалқы есімдердің нақты түрлерін анықтау үшін поэтикалық антропоним, поэтикалық топоним, поэтикалық гидроним және т.б. сияқты бірқатар терминдер бар.

Жалқы есімдерінің мағыналық мазмұнының жоқтығы көптеген ғылыми жұмыстарда, оның ішінде А. В. Суперанскаяның «Общая теория имени собственного» монографиясында атап көрсетілген [9].

А. В. Суперанскаяның пікірінше, поэтонимдер жалқы есімдердің бір түрі болып табылады және жалқы есімдер ретінде олар төмендегідей ерекшеліктерге ие болады:

1) жалқы есімдердің лексикалық мағынасы болмайды, олар тек денотат болып саналады;

2) жалқы есімдердің мағынасы тек сөйлеу барысында білінеді, онда да тілдік деңгейде олар семантикалық тұрғыдан бос белгілер болып саналады;

3) егер жалқы есімдер мағына беретін болса, ол онда жалпы есімдердің мағынасынан ерекше болады [9].

Көркем шығармалардағы поэтонимдер де барлық жалқы есімдерге қатысты қабылданған қасиеттерге ие. Бірақ осы ұқсастықпен қатар, поэтонимдер көркем мәтінде авторлардың көркемдік ой- пікірлерімен үндесіп, идеологиялық міндеттерді жүзеге асыру сияқты ерекше мақсаттарды орындайды. Көп жағдайда көркем мәтінде поэтонимдер өзінің сипаттары бойынша жалпы есімдермен жақындастырылады, сондықтан поэтонимдердің мазмұнды жағы лингвистикалық сипаттамалардың күрделі кешенін білдіреді.

Поэтонимдердің мазмұндық жағын қабылдау поэтикалық мәнмәтіндегі көркемдік бейненің көмегімен жүзеге асырылуы тиіс. Көркем мәтіндегі жалқы есімдерді пайдаланған кезде денотаттарға қарағанда, жалқы есімдер, соның ішінде поэтонимдер туралы жалпы мәліметтерге назар аудару қажет. Тиісті деректерді, атап айтқанда атау себептерін, атының тарихын және оның шығу тегінің негіздерін қарастыру қажет.

Поэтонимдердің стилистикалық функцияларын ескере отырып, сөйлеу деңгейінде оларды жалқы есімдерге өте жақын деп айтуға болады. Олардың көмегімен сөйлеу деңгейінде жалқы есімдер денотатының мәліметтері туралы әртүрлі ақпарат алуға болады. Сөйлеу ақпараты өз кезегінде есімнің оның тасымалдаушысымен байланысын күшейтуге мүмкіндік береді, яғни осыған

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

байланысты денотат пен есім иесі қарым-қатынастардың толық көрінісі ашылады. Поэтонимдер денотаты ретінде автор ойдан шығарған, қиялымен ойластырылған бейнелер алынады, оларды қолдану барысында қаламгер өзіндік жеке жалқы есімдерді ойлап шығарады. Бұл атаулар тобының мәні көркем ескерткішті нақты зерттеу кезінде ғана түсінікті болады. Осыған орай, ойдан шығарылған есімдер авторлық ой мен оны оқырманның қабылдауы кезінде жасанды білім болып саналады.

Көркем әдебиеттегі жалқы есімдердің ерекшелігі әртүрлі лингвист-ғалымдар тұрғысынан түрліше қаралды. Жалқы есімдердің ерекшелігін қарастыра отырып, Ю. А. Карпенко әдеби ономастика бірнеше белгілерін ажыратты [10, 34 – 40 б.].

Әдеби ономастика – екіншілік шығарылым. Ол жалпы халықтық ономастика аясында пайда болады және соған ғана негізделеді. Нақты жалқы есімді таңдау – автордың ісі. Және де, әрине, субъективті фактор да өте ауқымды. Әдебиеттің алтын қорына енген классикалық шығармаларда барлық есімдер оңтайлы деп қабылданады.

Әдеби ономастика – бұл сөйлеу фактісі. Әдеби жалқы есім тәуелсіз пайдалануға ие болғанда және символға айналған жағдайда ғана тілге ауысады.

Демек, тіпті көркем бейнелерді жасау барысында автордың шығармашылық әлеуеті күшті фактор болып жатса да, поэтиномия ақиқаттағы және тарихи ономастикадан ажыратылып шыға алмайды. Әдеби ономастика әрқашанда ортақ ономастикалық нормаларға сүйенеді.

Қаламгер шығармашылық табиғатына байланысты ономастикалық ресурстарды өзінше түсіндіруі мүмкін, бірақ мұның бәрі ономастикалық норманың аясында ғана жүргізіледі.

Туындылар ғасырлар жауһары болған жағдайларда, оларда пайдаланылған есімдер де есімдердің алтын қорына кіреді, яғни бұлар танымал онималар болып кетеді, оларды атаған кезде бүкіл шығарманың көркем бейнесі көз алдыға келіп тұра қалады. Осыған байланысты «сөйлейтін есімдер» термині қалыптасқан. Әдеби ономастика анықтап берген «сөйлейтін есімдер» сипаттамасы кейіпкердің тарихи, әлеуметтік-мәдени өмірінің жинақталған рөлін көрсетеді. Көркем мәтінде тарихи қайраткерлердің аттары, нақты топонимдер әдеби ономастика компоненттеріне айналады және «сөйлей» алады.

Сондай – ақ, көркем шығармаларда аттардың ерекше түрі байқалады, олар жеке объектілер деп аталады және оларды хремотонимдер тобына (материалдық мәдениеттің жекелеген заттарының атаулары) сәйкестендіруге болады – бұл ерекшелік ономастиканың ерекше қасиеттерінің бірі болып табылады.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Әр түрлі гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы поэтикалық ономастиканың даму үрдісі лингвистикалық, әдебиеттану, әлеуметтік, тарихи, психолінгвистикалық және басқа да көптеген пәндерге қатысты әртүрлі әдістерді қолдану кезінде қалыптасты. Пәндер тоғысындағы ономастикалық кеңістік аясында қалыптасқан байланыстар поэтикалық ономастиканың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Ономастикалық бірліктердің кешенді сипаттамасы олардың жүйелі қалыптасуына әсер ететін түрлі факторларды зерттеуге негізделеді.

Көптеген зерттеушілер өздерінің ғылыми жұмыстарын поэтонимдерді сипаттауға арнады, кейбіреулері тіпті оларды поэтикалық ономастика теориясына сілтеме жасай отырып жіктеді. Поэтонимдерді жіктеу кезінде бастапқыда «поэтикалық антропонимдердің семантикалық тобы» назарға алынады.

Сондай-ақ ғалымдар поэтонимдердің жалпы және бірден-бір қағидасы ретінде – поэтонимдердің сипаттамасы және сюжеттік қызмет етуі қағидасын қарастырады. Осы ерекшеліктерге сәйкес поэтонимдер көркем мәтіндегі тікелей іске қосылған онимдерге бөлінеді, олар көркем шығарманың мазмұнын одан әрі ашу үшін қызмет етеді (көркемдік бейнелер мен объектілер атауларының тікелей және жанама аттары) және көркем шығарманың мазмұнын жанама түрде ашатын (тарихи атаулар салыстыру кезінде, өзіндік мәдени фонды жасайтын аттары).

Поэтонимдерді жіктеудің екінші принципі бейнелі сипаттаманы ескере отырып, онимдерді бөлу болып табылады. М. В. Карпенконың пікіріне сәйкес, бұл онимдер тобы: а) тікелей сипаттайтын; ә) жанама сипаттайтын сияқты екі топқа бөлінуі мүмкін.

Лингвист ғалымдар тікелей сипаттайтын топқа келесі атауларды жатқызды: семантикалық сипаттамасына ие есімдер; әдебиетте экспрессивті рөлге ие есімдер; көркем шығарманың авторы ойдан шығармайтын нақты тарихи атаулар.

Л. М. Щетининнің поэтонимикалық кеңістігінің талдауына сәйкес, поэтонимдерді одан әрі жіктеу көркемдік шығармадағы стилистикалық рөлді есепке ала отырып жүзеге асырылады. Осы ономастикалық бірліктерге олардың жүйелі қалыптасуына әсер ететін түрлі факторларды зерттеу көзделеді. Поэтонимдердің бұл тобына төмендегілер жатады:

- а) кейіпкердің мінез-құлқын көрсетпейтін бейтарап атаулар;
- ә) ат иегерлерінің тікелей және жанама сипаттамасын беретін сипаттамалық атаулар;

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

б) эмоциялық және экспрессивті бояуы бар пародиялық атаулар (әдетте теріс сипаттағы);

в) оқырманда түрлі ассоциациялар тудыратын ассоциативті атаулар [11, 32 с.].

Айта кету керек, Л. М. Щетининнің жіктеуінде автордың поэтонимдерді құрудағы рөлі қарастырылмайды, бұл біздің ойымызша, көркем мәтінді құруда мүмкін емес, өйткені поэтонимдерді жіктеу негізіне «нақты ономастика – автор – поэтикалық ономастика» үдерісінің бірлігі алынады.

Автордың поэтонимдерді құрудағы басым рөлін ескере отырып, оларды жіктеу кезінде тарихи және ұлттық ономастиканың автордың ой-пікірімен және көркем бейненің рөлін анықтауы арасындағы байланысқа назар аудару қажет.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, поэтикалық ономастика саласында поэтонимдердің мынадай кіші топтарға бөлуге болады:

- тарихи тұлғалар мен географиялық объектілерді анықтап көрсету үшін автор жасаған тарихи жалқы есімдер;

- автор ойдан шығарған көркем бейнелерді анықтау үшін тарихи жалқы есімдер мен ұлттық ономастика атаулары;

- автор ойдан шығарған көркем бейнелер үшін ұлттық ономастиканың жалпы қолданылатын аттары мен атаулары;

- ұлттық есімдер негізінде құрылған ойдан шығарылған аттар;

- авторлық экспрессияны көрсететін авторлық поэтонимдер;

- ақиқатты емес көркем бейнелерді бейнелеу үшін ойдан шығарылған поэтонимдер;

- басқа көркем шығармалардан алынған поэтонимдер.

Көркем ономастиканың осы санаттарын неғұрлым толық қарау үшін әр топ поэтонимдерін нақты тұжырымдау керек. Адамдар мен географиялық объектілердің тарихи жалқы есімдері ұлттық ономастикада оним тобын пайдалану кезінде көрсетілген онимдердің тән белгілерін байытады.

Көркем ескерткіштерде тарихи поэтонимдердің қосымша сипаттамасын алу құрылған материалдың әсерін күшейтеді. Бұл бөлімді қолданғанда автордың өзі жасаған материалда келтірілген шындыққа қатынасы бейнеленеді, ал нақты тұлғалар мен оқиғалар басқа мағыналық реңктерді алады. Тарихи поэтонимдер ескерткіштің көркемдік құндылығына тарихи нақтылық ретінде ықпал етеді.

Көркем бейнелердің тарихи есімдері автордың есімдерді ойдан шығару үшін бай қоры болып табылады. Поэтонимді таңдау, әрине, автордың шығармашылық әлеуетіне және оның шеберлігіне сәйкес болады. Бұл жағдайда

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

автордан шығармашылық талап етіледі, себебі атты сәтті таңдаған кезде туындының әсер ету дәрежесі неғұрлым маңызды болады.

Автор ойдан шығарған көркем бейнелерге арналған жалпы қолданыстағы есімдер мен ұлттық ономастикадағы атаулар поэтикалық ономастикада біршама көп. Осы санаттағы поэтонимдердің көмегімен көркем шығарманың әлеуметтік-тарихи болмысының бейнесі айқындалады.

Ұлттық есімдер негізінде жасалған ойдан шығарылған поэтонимдер поэтонимдердің тағы бір қабаты болып саналады, олар өз қатарына ұлттық ономастиканың негізіндегі ойдан шығарылған аттарды қосады және әр ұлттың этномәдени кеңістігін анықтайды. Десек те, кейде автор толықтай ойдан шығарған аттар да кездеседі.

Авторлық поэтонимдер автордың өзіндік экспрессиясын көрсете отырып, көркем шығармаларда қолданыс табады және автордың сатиралық және әзіл-сықақтық қатынасын байқатады. «Сөйлейтін есімдер» термині мазмұны жағынан лақап аттарға жақын поэтонимдер қатарына жатады.

Бейәқиқат көркем бейнелерді көрсетуге арналған ойдан шығарылған поэтонимдер өз мәнісі жағынан нақты ұлттық ономастикаға жатқызылмайды, әдетте олар фантастикалық шығармаларда немесе романтикалық жанрларда кездеседі.

Басқа да көркем шығармалардан алынған поэтонимдер көркем әдебиетте шамалы байқалады, өйткені оларды пайдалануда автордың көркем шығарманы жасаудағы бірегейлігі жоғалады. Бірақ бұл поэтонимдер әдеби шығармаларда кездеседі және оларды «қыдырма» поэтонимдер деп те атайды.

Байқағанымыздай, көркем ономастика мәтін бірлігі ретінде шығарма мазмұнының тереңіне бойлауға ықпал етеді және түрлі ақпараттық, стилистикалық, көркемдік қызметтерді атқарады.

Кілтті сөздер: ономастика, әдеби ономастика, жалқы есім, поэтоним, антропоним, көркем мәтін, көркем шығарма.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Зинин С. И. Изучение поэтической ономастики в Вузах (опыт программы специального курса) / С.И.Зинин // Труды Самаркандского ун-та. – Самарканд, 1974.– С. 72-76.
2. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.,1963. – 315 с.
3. Никонов В. А. Имя и общество / В.А Никонов.– М., 1974.–
4. с.278.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

5. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастиканың теориясы мен практикасы. —2015. 270 бет. ISBN 9965-640-03-3
6. Суперанская А. В. Языковые и внеязыковые ассоциации имён собственных /А. В. Суперанская // Антропонимика. – М.,1970. –
7. с.7-17.
8. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978 – 198 с.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. - Москва : Наука, 1973. – 218 с.
- 10.Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в литературе / Ю.А. Карпенко // Onomastica, 1986, t.XXXI. – С.6-22.
- 11.Щетинин Л. М. Переход собственных имён в нарицательные как способ расширения словарного состава языка (на материале английских фамильных имён): Автореф. дис... канд. филол.наук / Л. М. Щетинин. - М., 1962.